

Διαχείριση των οχυρώσεων στις ελληνικές πόλεις

Χαράλαμπος Μπούρας

Ο μνημειακός πλούτος των χωρών γύρω από την Μεσόγειο περιλαμβάνει κάστρα καθώς και οχυρώσεις οικισμών και πόλεων σε μεγάλο αριθμό. Είναι αυτός που προβάλλει αμέσως την ιστορική φόρτιση των τόπων και μαρτυρεί τον χωρίς τέλος αγώνα των ανθρώπων για επιβίωση ή για επιβολή.

Με το πέρασμα του χρόνου οι αλλαγές των τρόπων με τους οποίους διεξαγόταν ο πόλεμος μείωσε και τελικώς εκμηδένισε την αξία χρήσεως των οχυρώσεων. Οι οικισμοί όμως και οι πόλεις όχι μόνον παρέμειναν αλλά και γνώρισαν μια δυναμική ανάπτυξη και χρήσεων, μικρή ή μεγάλη κατά περίπτωση, που δημιούργησε το οξύ σήμερα πρόβλημα της διαχείρισής τους. Το πρόβλημα δεν υφίσταται όταν οι οικισμοί μετακινήθηκαν και οι οχυρώσεις τους εγκαταλείφθηκαν, κυρίως όταν αυτοί βρίσκονταν σε υψώματα φυσικώς απροσπέλαστα, όπως σε πολλές πόλεις και οικισμούς της Ελλάδος.

Η ανάπτυξη των παλαιών περιτοιχισμένων τμημάτων των πόλεων, ακόμη όταν δεν υπήρχε η απαιτούμενη μέριμνα για την διαχείριση και την προστασία των οχυρώσεων, έφερε τις γνωστές δυσμενείς συνέπειες που αντιμετωπίστηκαν σε πλείστες ελληνικές πόλεις με λύσεις πρόχειρες και τελικώς αδιέξοδες: Κατεδάφιση τμήματος ή και του συνόλου των οχυρώσεων, είσοδος των αυτοκινήτων με συνακόλουθη διεύρυνση των δρόμων και καταστροφή των παλαιών πυλών, αύξηση του ύψους των κτηρίων εις βάρος της θέας των οχυρώσεων, κατάληψη των ελευθέρων χώρων για την ανέγερση ιδιωτικών ή κοινής ωφελείας κτηρίων ή εγκαταστάσεων. Όλα αυτά είχαν ως τελικό αποτέλεσμα την γενική υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής στα τειχισμένα τμήματα των πόλεων και την πτώχευση του μνημειακού πλούτου.

Η διαφορά συμπεριφοράς προς την οχυρωματική αρχιτεκτονική μεταξύ των τοπικών κοινωνιών της Ελλάδος και εκείνων των χωρών της Ευρώπης οφείλεται, εν μέρει τουλάχιστον, και στην πολιτική ασυνέχεια μεταξύ της βυζαντινής ή της Βενετοκρατούμενης χώρας και της μετεπαναστατικής νέας Ελλάδος: Μετά το 1830 υπήρξε στην χώρα πλήρης απαξίωση οποιουδήποτε ανήκε στο Οθωμανικό παρελθόν και κατά συνέπεια και των οχυρώσεων τις οποίες διαχειρίζονταν έως την απελευθέρωση οι Τούρκοι. Πέραν δηλαδή των δυσκολιών που έφερνε η άναρχη ανάπτυξη, υπήρχε (σε αντίθεση προς τις Ευρωπαϊκές χώρες) ιδεολογική απαξίωση των όποιων οχυρωματικών έργων, με αποτέλεσμα την εγκατάλειψη, την εξαθλίωση και την εν γένει υποβάθμισή τους. Επί πολλά χρόνια οι μόνοι που υπεράσπιζαν το είδος αυτό των αρχιτεκτονικών μνημείων ήταν οι άνθρωποι της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Η αλλαγή αυτής της νοοτροπίας άρχισε να διαφαίνεται κυρίως μετά τον πόλεμο, όταν έγιναν εμφανή τα προβλήματα των προχείρων λύσεων και της αδιαφορίας για το θέμα, ενώ διαδίδονταν και στην Ελλάδα οι γενικευμένες στην Ευρώπη ιδέες: Ότι τα τείχη δεν είναι μόνον ιστορικά μνημεία αλλά και πολεοδομικά-περιβαλλοντολογικά στοιχεία πολύτιμα για την ζωή των πόλεων.

Έτσι έχουμε βαθμιαία οδηγηθεί, ιστορικοί, αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι, τεχνικοί και δημοτικοί άρχοντες στην ανάλυση των υφισταμένων προβλημάτων αφ' ενός με κριτήριο τις αξίες που τα τείχη αντιπροσωπεύουν και αφ' ετέρου με σκοπό την πολεοδομική τους αξιοποίηση. Έχει γίνει πια σαφές ότι τα όποια οχυρωματικά έργα συμβάλλουν στην διατήρηση του χαρακτήρα των πόλεων, στην ανάσχεση των τάσεων ομοιομορφίας και αρχιτεκτονικής αδιαφορίας, και στην ανάδειξή τους ως σημείων αναφοράς στις παλιές πόλεις.

Η υφιστάμενη κατάσταση, κακή σε πολλές περιπτώσεις, των ελληνικών πόλεων έχει ως βασικές παραμέτρους:

- Την μορφή του εδάφους.
- Την κατάσταση διατηρήσεως των μνημείων, αν προχώρησε δηλαδή η καταστροφή τους ή αν οι αλλοιώσεις και οι βλάβες είναι αναστρέψιμες.
- Την κατάσταση διατηρήσεως του αμέσου περιβάλλοντος των μνημείων και αν είναι επίσης αναστρέψιμες οι όποιες βλάβες και αλλοιώσεις τους.
- Την απόλυτη αρχαιολογική και ιστορική αξία ορισμένων οχυρώσεων.

Τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα μια μεγάλη ποικιλία περιπτώσεων. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι κάθε πόλη και κάθε οικισμός, στην Ελλάδα τουλάχιστον, αποτελεί και μια διαφορετική περίπτωση και απαιτεί διαφορετική διαχείριση. Στην αναλυτική διαδικασία της μελέτης των επεμβάσεων τόσο για την αποκατάσταση και την προβολή των οχυρώσεων όσο και την ανάπτυξη των γειτονικών τους ιστορικών χώρων ή κέντρων οδηγός είναι οι αξίες που αντιπροσωπεύουν. Πλην των ιστορικών και αρχαιολογικών για τις οποίες έγινε λόγος, των

1. Αθηναϊκή Αγορά. Σωζόμενο τμήμα του υστερορωμαϊκού τείχους.

καλλιτεχνικών (όπου υπάρχουν), των συναισθηματικών και των αξιών του περιβάλλοντος.

Όλα αυτά τα θεωρητικά, είναι ήδη πολύ γνωστά σε όσους ασχολούνται με το θέμα. Αποκτούν γενικότερο ενδιαφέρον όταν αναφερθούν σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Ας δούμε λοιπόν λίγα από την μεγάλη ποικιλία των προβλημάτων σε πόλεις και οικισμούς της Ελλάδος.

Πολύ λίγα από τα οχυρωματικά έργα της κλασικής αρχαιότητας σώζονται ακόμα σε ελληνικές πόλεις. Είναι προφανής η αρχαιολογική τους αξία, η μαρτυρία τους για την ζωή επί 25 αιώνες. Τις περισσότερες φορές είναι ευρήματα ανασκαφών, σωζόμενα σε μικρό ύψος ή είναι ενσωματωμένα σε οψιμότερα βυζαντινά ή και νεώτερα τείχη.

Στην Αθήνα, οι ανασκαφές έχουν πιστοποιήσει την πορεία του τείχους που περιέκλειε την πόλη μετά τους μηδικούς πολέμους κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα και την

οποία πιστά ακολούθησαν οι επισκευές και οι ανακατασκευές κατά την ρωμαϊκή και την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Κατά την μέση βυζαντινή περίοδο το τείχος αυτό δεν προσέφερε πια προστασία· ερειπωμένο και με έκταση δυσανάλογη προς τον αριθμό των υπερασπιστών του είχε αφηθεί να καταρρεύσει και απλώς αναφερόταν ως «βασιλικόν τείχος». Σήμερα, το μεγίστης ιστορικής αξίας αυτό μνημείο είναι ελάχιστα ορατό κυρίως στην οδό Αιόλου (όπου οι Αχαρνικές πύλες) και στο Δίπυλον, γιατί σε πολύ λίγες περιπτώσεις υπήρξε πρόνοια για την ανάδειξή του με σημαντικές απαλλοτριώσεις ή με την κατάληψη τμημάτων κοινοχρήστων χώρων. Στην Αθήνα όμως κατά τον 3ο μ.Χ. αιώνα ένα μικρό μέρος της πόλεως τειχίσθηκε ιδιαίτερος με το λεγόμενο υστερορωμαϊκό ή Post Herulian τείχος, το οποίο σωζόταν έως την Επανάσταση σε σημαντικό ύψος σε αρκετά τμήματά του στην Αθηναϊκή Αγορά (Εικ. 1) και κατά μήκος της σημερινής οδού Αδριανού. Εδώ η διαχείρισή του υπήρξε ολέθρια: Κατεδαφίστηκε προκειμένου να αποκαλυφθούν και να προβληθούν οι υποκείμενες αρχαιότητες (όπως κατά μήκος της στοάς του Αττάλου) ή για να ληφθούν επιγραφές και μέλη παλαιότερων μνημείων που ήταν σε αυτό ενσωματωμένα (όπως στο υποτιθέμενο Διογέειον). Το μεγαλύτερο μέρος τόσο του κλασικού όσο και του υστερορωμαϊκού τείχους είναι τώρα ορατό μόνον στα υπόγεια νεωτέρων κτηρίων ή έχει τελείως καταστραφεί. Ένα μικρό τμήμα του σώζεται στον αρχαιολογικό χώρο της Αθηναϊκής Αγοράς.

Τείχη της κλασικής αρχαιότητας σε σύγχρονες πόλεις έχουμε επίσης στην Άρτα (της αρχαίας Αμβρακίας ορατά εντός του οικισμού ή ενσωματωμένα στο Βυζαντινό κάστρο), στην Ακροναυπλία (επίσης ενσωματωμένα στο μεσαιωνικό τείχος), στην Ερμιόνη, στο Γαλαξίδι, το Άργος, την Ερέτρια και τον Πειραιά κατά μήκος της παραλίας. Από τα περίφημα Μακρά Τείχη του 5ου π.Χ. αιώνας σώζονται μόνον θεμέλια που επισημαίνονται με ανασκαφές μεταξύ των δύο πόλεων.

Είναι εκτός του θέματός μας πλείστα άλλα κλασικά οχυρώματα και κάστρα που βρίσκονται εκτός των ορίων των νεωτέρων πόλεων ή έχουν τελείως εγκαταληφθεί σήμερα ενώ διατηρούν την ιστορική και την καλλιτεχνική τους αξία. Τυπικά παραδείγματα είναι της Κορίνθου (Ακροκόρινθος), του Άργους (Λάρισα), της Λαμίας, της Λίνδου Ρόδου, των Αιγιοσθένων, της Φυλής, της Αμφισσας, της Λεβαδειάς, των Τρικάλων, της Νεαπόλεως (Καβάλας), της αρχαίας Μεσσηνίας και των πόλεων της Ακαρνανίας, άριστα διατηρημένα στο φυσικό τους περιβάλλον.

Με το τέλος της ρωμαϊκής ειρήνης και με την γοτθική απειλή κατά τον 5ο και τον 6ο αιώνα οι ελληνικές πόλεις οχυρώνονται και συνήθως περιορίζονται σε μέγεθος. Ένα εξαιρετικά καλώς διατηρημένο παράδειγμα είναι αυτό της Θεσσαλονίκης, το οποίο θα παρουσιάσει άλλος ομιλητής. Καλή συγκυρία επέτρεψε την διάσωση και την ανάδειξή του, πλην του παραθαλασσίου τμήματός του που κατεδαφίσθηκε ήδη από τον προπερασμένο αιώνα. Της ίδιας εποχής είναι τα τείχη

2. Πάρος, Παροικιά. Το μεσαιωνικό τείχος (αρχείο του εκδ. οίκου Μέλισσα).

της Νικοπόλεως που προστάτευαν την μειωμένη σε έκταση πόλη, η οποία όμως δεν επέζησε, όπως ακριβώς έγινε και με το Δίον. Στην Ρόδο έχουν βρεθεί με ανασκαφή και έχουν διατηρηθεί τμήματα του παλαιοχριστιανικού της τείχους το οποίο ακολούθησε την χάραξη μιας από τις οδούς της αρχαίας πόλεως και περιέκλειε ένα μικρό τμήμα της.

Από τις πολλές πόλεις και οικισμούς που τείχισε βιαστικά ο Ιουστινιανός, λίγο αργότερα, ελάχιστα πράγματα έχουν διαπιστωθεί στις ελληνικές πόλεις τις οποίες αναφέρει ο Προκόπιος, στην Λάρισα, την Θήβα, την Χαλκίδα. Στην Καστοριά έχει διασωθεί ένα μικρό τμήμα του τείχους μέσα στην πόλη και μπορεί με βεβαιότητα να αναπαρασταθεί η επέκτασή του μέχρι το εγκάρσιο σκέλος που χώριζε την χερσόνησο από την ξηρά. Στην Αθήνα σώζονται σε μικρό ύψος ορισμένοι πύργοι που ενίσχυσαν επί Ιουστινιανού το παλαιότερο τείχος, αφ' ενός στο κέντρο της παλιάς πόλεως (στην οδό Αδριανού) και αφ' ετέρου στους λόφους του Φιλοπάππου και των Νυμφών. Άλλος Ιουστινιάνειος πύργος, τα κάτω μέρη του οποίου σώζονταν στην οδό Σταδίου, έχει καταστραφεί προ του πολέμου για την ανέγερση πολυρόφου σύγχρονου κτηρίου.

Κατά τα χρόνια της μεγάλης υφέσεως, από τα τέλη του βου έως τις αρχές του 10ου αιώνας, οι οχυρώσεις και τα κάστρα στην Ελλάδα απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία γιατί επικράτησε ανασφάλεια ως αποτέλεσμα των σλαβικών και των αραβικών επιδρομών. Στα τείχη που κτίζονται ή ενισχύονται βιαστικά χρησιμοποιείται οικοδομικό υλικό σε δεύτερα χρήση προερχόμενο από αρχαία κτήρια που καταρρέουν από σεισμούς ή από εγκατάλειψη. Το φρούριο στον λόφο Καστέλλι εντός της πόλεως των Χανίων στην Κρήτη, το οποίο αποκαλύπτεται τώρα από την εκεί Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, είναι τυπικό παράδειγμα της εποχής αυτής καθώς και το κάστρο της άνω πόλεως της Μονεμβασίας, σήμερα σε εγκατάλειψη και πλήρη ερείπωση. Εντυπωσιακό είναι το τείχος της Πάρου (Εικ. 2),

3

3. Θεσσαλονίκη. Το τείχος της Ακρόπολεως και ο πύργος της Αλύσεως από τα ανατολικά.

σωζόμενο σε μεγάλο ύψος, κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από αρχιτεκτονικά μέλη λευκού παριανού μαρμάρου, ενταγμένο στον σύγχρονο παραδοσιακό οικισμό, κατά τρόπο αρμονικό και χωρίς λειτουργικά προβλήματα.

Στους καλούς για την Ελλάδα 10ο, 11ο και 12ο αιώνες τα οχυρώματα των πόλεων επισκευάζονται και ενισχύονται. Στην Ακρόπολη των Αθηνών το τείχος είχε ανυψωθεί γύρω από τον προμαχώνα της Νίκης και μπροστά από τα Προπύλαια. Κατεδαφίστηκε χωρίς δισταγμούς από τους κλασικιστές αρχαιολόγους, λίγο μετά την Ανεξαρτησία, σε μια προσπάθεια καθάρσεως του Βράχου από όλα όσα δεν ανήκαν στην ελληνική αρχαιότητα.

Η Μονεμβασία είναι μια μικρή πόλη που διέσωσε τον χαρακτήρα της χάρη στα τείχη της. Αναπτύχθηκε σε σημαντικό λιμάνι του Βυζαντίου σε μια στενή λω-

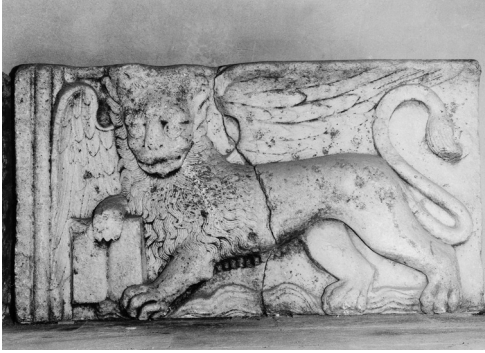
ρίδα γης στην ρίζα του απόρθητου βράχου, τειχίσθηκε από την θάλασσα και διατήρησε την μοναδική πύλη προς την ξηρά, η οποία είχε επίσης τειχισθεί ισχυρά. Η αδυναμία εισόδου αυτοκινήτων στην πόλη απέτρεψε την αλλοίωση των δρόμων και του αστικού της ιστού, ενώ η έγκαιρη κήρυξη του συνόλου της ως διατηρητέου μνημείου και η απουσία οικοδομικής δραστηριότητας έως το 1970 είχαν ως αποτέλεσμα την εξαιρετική διατήρηση του μεσαιωνικού της ύφους. Πρόκειται για μια πολύ ευχάριστη εξαίρεση.

Οι βυζαντινές πόλεις είχαν μέτρια οχύρωση και συνήθως ένα μικρό τμήμα τους με στρατιωτικό χαρακτήρα, φυσικά προστατευόμενο, ένα είδος ακροπόλεως, που τειχιζόταν βαρύτερα. Τυπικά παραδείγματα είναι η Ακροναυπλία με το παλαιότερο οχύρωμά της, αυτό που αργότερα αποκαλούσαν *castel dei greci*, η Πάτρα και η Κέρκυρα που αρχικώς περιοριζόταν στην νησίδα με τους δύο λόφους. Στην Άρτα, τα Ιωάννινα και το Επταπύργιον της Θεσσαλονίκης (Εικ. 3) έχουμε επίσης τον διαχωρισμό της τειχισμένης πόλεως από την στρατιωτική της ακρόπολη, όπως άλλωστε και στην Ακροκόρινθο και την Λάρισα του Άργους που ενισχύουν την άμυνά τους. Ο διαχωρισμός αυτός έχει αποτρέψει την δημιουργία πολεοδομικών προβλημάτων στα νεώτερα χρόνια.

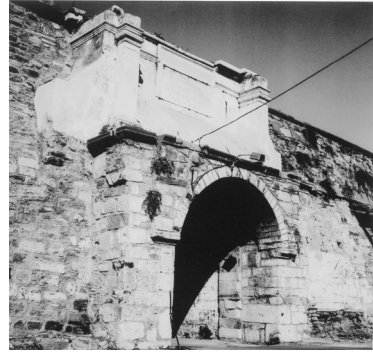
Η πολιτική διάσπαση του ελληνικού χώρου μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως το 1204 είχε ως αποτέλεσμα την επικυριαρχία των ελληνικών πόλεων από ξένες δυνάμεις. Τότε αρχίζει και επικρατεί μια διαφορετική αντίληψη για την λειτουργία των πόλεων, ιδίως αυτών που έχουν εμπορικούς λιμένες, αλλά και για την ασφάλειά τους. Οι πόλεις βελτιώνουν τα τείχη τους εις τρόπον ώστε να μπορούν ως αστικά σύνολα να αντεπεξέλθουν σε πολιορκία και όχι μόνον ως οχυρές ακροπόλεις πιστές στην κεντρική εξουσία της Κωνσταντινουπόλεως, όπως άλλοτε.

Κατά το διάστημα από το 1204 έως το 1450 οι οχυρωμένες πόλεις πολλαπλασιάζονται στον «κόσμο της ανασφάλειας», όπως τον έχουν αποκαλέσει. Τα τείχη υπερυψώνονται, δημιουργούνται κυκλικοί προμαχώνες και περιμετρικές τάφροι που διαμορφώνουν μια νεκρή ζώνη γύρω τους. Οικόσημα και αναμνηστικές επιγραφές διευκολύνουν την ιστορική τους ερμηνεία.

Από τα σπουδαιότερα οχυρώματα της εποχής είναι εκείνα της Χαλκίδος, την οποία κατέχουν οι Βενετοί έως το 1470. Η πόλη ήταν σχετικώς μικρή 400 × 700 μέτρα και διέθετε τρεις πύλες από τις οποίες η πιο σπουδαία ήταν αυτή που οδηγούσε στην γέφυρα, πάνω από το ρεύμα του Ευρίπου και είχε οχυρωθεί με δύο ημικυκλικούς πύργους. Το προάστειο, το «ξέχωρο», έμεινε ατείχιστο έως τα τέλη του 17ου αιώνας. Δυστυχώς, από το εντυπωσιακό οχυρωματικό σύνολο της Χαλκίδος δεν έχει σωθεί τίποτα: Κατεδαφίστηκε κατά το διάστημα 1885–1900 προκειμένου να διευκολυνθεί η κυκλοφορία των οχημάτων, να ενωθεί η παλιά με την νέα πόλη και να διευρυνθεί το πέρασμα του Ευρίπου. Τα μόνα που σώθηκαν είναι τα μαρμάρινα λεοντάρια του Αγίου Μάρκου που μαρτυρούσαν την βενετική εξουσία

4

5

4. Χαλκίς, Μουσείο. Ανάγλυφο του Λέοντος του Αγίου Μάρκου, από τα Βενετικά τείχη.
5. Χίος. Κάστρο. Η είσοδος όπως διαμορφώθηκε κατά τα τέλη του 17ου αι.

(Εικ. 4), σήμερα στο μεσαιωνικό Μουσείο της Χαλκίδος. Από το οχυρωμένο παλάτι στο βόρειο άκρον της Καδμείας των Θηβών, δεν έχει σωθεί παρά ένας τετράγωνος πύργος.

Στη Χίο, οι Γενοβέζοι Giustiniani οι οποίοι την κατείχαν από το 1346 έως το 1566 έκτισαν ένα ισχυρό κάστρο με κυκλικούς προμαχώνες και τάφρο που περιέλαβε όλην την Civitas Chii, μικρή αποικιακή πόλη, με πυκνό ιστό, πολυτελή μέγαρα και εκκλησίες. Ο βομβαρδισμός που υπέστη το 1694 κατά τον Βενετοτουρκικό πόλεμο και ο σεισμός του 1881 κατέστρεψαν τον εσωτερικό οικισμό (στον οποίο έμειναν αποκλειστικώς Τούρκοι έως το 1912) όχι όμως και το φρούριο (Εικ. 5). Η εξαθλίωση του οικισμού σε αντίθεση με την ταχεία οικοδόμηση της νέας πόλεως γύρω του, οδήγησε στο τοπικό αίτημα της πλήρους κατεδαφίσεώς του το οποίο ευτυχώς δεν έγινε αποδεκτό. Κατεδαφίσθηκε μόνον η νότια πλευρά του προς τον λιμένα. Σήμερα η Αρχαιολογική Υπηρεσία προωθεί προγράμματα για την έρευνα, την αποκατάσταση και την ανάδειξη του σπουδαίου πράγματι αυτού μνημείου.

Στην Μυτιλήνη οι Gatelusi διεύρυναν και ενίσχυσαν το κάστρο της πόλεως το οποίο σώζεται σε καλή κατάσταση, χωρίς κατοίκους. Ανάλογη περίπτωση έχουμε στην Μεθώνη που έμεινε στα χέρια των Βενετών έως το 1500 και εγκαταλείφθηκε υπέρ της νέας πόλεως, μετά την Επανάσταση. Στην Ναύπακτο η λογική ανάπτυξη της νέας πόλεως επέτρεψε την διατήρηση των οχυρώσεων στο βόρειο τμήμα της καθώς και του μικρού λιμένος της με περιορισμένες κατεδαφίσεις στο δυτικό και το ανατολικό τείχος. Εδώ, καθοριστικό ρόλο έπαιξε η μορφή του εδάφους, με ισχυρή κλίση προς την θάλασσα.

Στην Νάξο ο Μάρκος Σανούδος και οι διάδοχοί του οχύρωσαν τον οικισμό,

6

6. Νάξος, Πύργος και τείχος της οχυρώσεως του κάστρου (αρχείο του εκδ. οίκου Μέλισσα).

πρωτεύουσα του δουκάτου του Αιγαίου. Ορισμένοι πύργοι διασώζονται ακόμα ενταγμένοι στον πολεοδομικό ιστό (Εικ. 6). Στην Αστυπάλαια το κάστρο, μεγαλοπρεπές και σε καλή κατάσταση, έχει εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους του υπέρ του νέου οικισμού. Το σπουδαιότερο και άριστα διατηρούμενο οχυρωματικό σύνολο γύρω από την μεσαιωνική πόλη είναι βεβαίως αυτό της Ρόδου, το οποίο όμως θα παρουσιάσει και θα σχολιάσει άλλος ομιλητής.

Την ίδια εποχή στο Ναύπλιο επεκτείνονται οι οχυρώσεις επί της Ακροναυπλίας. Στο παλιό κάστρο των Ελλήνων προστίθεται το *castel dei franchi* και εν συνέχεια από τους Βενετούς το κάστρο των Τόρων ενώ η πόλη επεκτείνεται στο πεδινό έδαφος μεταξύ της θαλάσσης και της Ακροναυπλίας. Στην Μακεδονία, η Βέροια τειχίζεται εκ νέου από τον Σέρβο βασιλέα Στέφανο Ντουσάν, με δύο ακροπόλεις. Τμήμα του τείχους και πύλες σώζονται ακόμα μέσα στην πόλη.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης τα πράγματα αλλάζουν στον ελληνικό χώρο. Οι Τούρκοι δεν κτίζουν νέες οχυρώσεις πόλεων. Επισκευάζουν ενίοτε τις παλιές ή ιδρύουν μικρά στρατιωτικής φύσεως φρούρια σε επίκαιρες θέσεις όπως του Πλαταμώνος, του Αντιρρίου, του Καράμπαμπα στην Χαλκίδα και το Μπούρτζι της Μεθώνης. Αντιθέτως, όσες πόλεις είχαν μείνει ή επανέρχονται στην εξουσία της Βενετίας, κάτω από την Οθωμανική απειλή τειχίζονται βαρύντατα. Ο τρόπος του πολέμου έχει αλλάξει με την χρήση των κανονιών και ο σχεδιασμός των τειχών έχει γίνει συστηματικός, ενώ οι πόλεις επεκτείνονται, παλιές οχυρώσεις εγκαταλείπονται και κτίζονται νέες. Αντί των ψηλών τειχών με επάλξεις, τώρα έχουμε χαμηλούς προμαχώνες, συνήθως καρδιάσχημους με τεράστιους αδρανείς όγκους, που μπορούν να ανθέξουν στους κανονιοβολισμούς, και περίξ τάφρους, νεκρές ζώνες, με αντερείσματα προς τα έξω. Το πνεύμα της Ιταλικής Αναγεννήσεως δεν φαίνεται μόνον στην γεωμετρία της χαραξέως των προμαχώνων αλλά και στην μορφή των πυλών, που παίρνουν τώρα μνημειώδες ύφος. Διά-

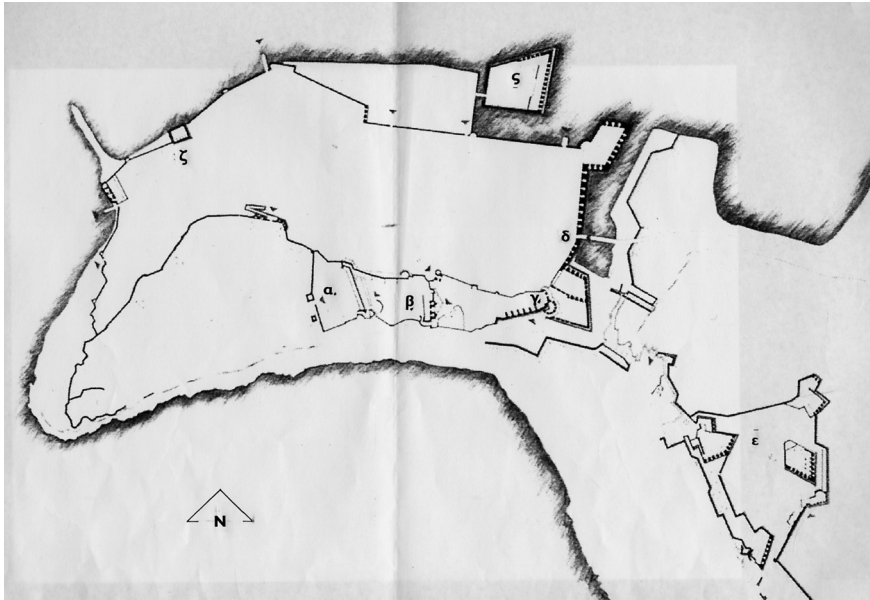
7. Κέρκυρα. Γενική άποψη των οχυρώσεων της πόλεως από τα δυτικά μετά τα μέσα του 18ου αι. G. Homann (Paris, Bibliothèque Nationale).

σημοι αρχιτέκτονες της εποχής, με εμπειρία από ανάλογα έργα στην Ιταλία, ανέλαβαν τον σχεδιασμό κάστρων στην Ελλάδα όπως ο Michele Sanmichelli, ο Giangirolamo Sanmichelli, και ο Giulio Savorgnan για τις πόλεις της Κρήτης, την Κέρκυρα και το Ναύπλιο, και ίσως ο Michelozzo Michelosi για την Χίο.

Ουσιαστικώς από τον 15ο αιώνα και εξής στην Ελλάδα έχουμε βενετσιάνικη φρουριακή αρχιτεκτονική. Η χρονική διάκριση των οχυρώσεων της πρώτης από την δεύτερη Βενετοκρατία (η οποία διήρκεσε τριάντα μόλις χρόνια, 1685–1715) είναι σαφής.

Δεν θα ασχοληθούμε με τα κρητικά φρούρια των Χανίων και του Ηρακλείου και τα προβλήματά τους που θα παρουσιάσουν άλλοι ειδικότεροι ομιλητές. Η Κέρκυρα στα χέρια των Βενετών από το 1402 έως την κατάλυση του κράτους τους το 1797, άντεξε σε πέντε πολιορκίες των Τούρκων, χάρη στα τείχη της. Μέγας αριθμός εγγράφων, σχεδίων και χαρτών επιτρέπει την μελέτη τους και μάλιστα την εξέλιξή τους σε τέσσερις διακριτές περιόδους. Αρχικώς, μια βαθειά τάφος μετέτρεψε την μικρή χερσόνησο με τα παλαιότερα οχυρώματα σε νησίδα προσιτή με γέφυρα. Η νησίδα περικλείσθηκε με δύο σειρές τειχών, ενώ οι δύο λόφοι της απέκτησαν χωριστά οχυρώματα. Κατά την δεύτερη περίοδο, μετά την φοβερή πολιορκία του 1537, δυο μεγάλοι χαμηλοί προμαχώνες πλαισιώνουν την είσοδο προς την νησίδα και με την κατεδάφιση πολλών σπιτιών δημιουργείται μια εκτεταμένη νεκρή ζώνη, η σημερινή Σπιανάδα. Κατά την τρίτη περίοδο, μετά το 1571, τειχίζεται το προάστειον, δηλαδή η σημερινή πόλη της Κέρκυρας, προς την πλευρά της ξηράς με τρεις τεράστιους χαμηλούς καρδιάσχημους προμαχώνες και με ένα αυτοτελές οχύρωμα, το Νέο Φρούριο, στο βορειοδυτικό της άκρο. Μετά την πτώση του Χάνδακα το 1669 η οχύρωση ενισχύεται ακόμα περισσότερο με μια δεύτερη σειρά πέντε τριγωνικών προμαχώνων και με τρία αυτοδύναμα εξωτερικά μικρά φρούρια (Εικ. 7). Αρχιτέκτονες ήταν ο Ferrante Vittelli και ο Giulio Savorgnan. Τα παραθαλάσσια τείχη, τα γνωστά μουράγια, έμειναν απλούστατα και χωρίς προμαχώνες.

Ο βαρύς αυτός εξοπλισμός, που έσωσε την Κέρκυρα από τους Τούρκους, σε μεγάλο βαθμό δεν υπάρχει πια. Βάσει των συνθηκών αφοπλίσθηκε και κατά το

8

8. Ναύπλιο. Τοπογραφικό σχέδιο με τις οχυρώσεις της πόλεως. α. Castel dei Greci, β. Castel dei Franchi, γ. Φρούριο των Τόρων, δ. Πύλη της Ξηράς, ε. Παλαμήδι, στ. Προμαχών του λιμένος, ζ. Κιστέρνα.

διάστημα της Αγγλοκρατίας αλλά και μετά την ένωση με την Ελλάδα κατεδαφίστηκε για να δώσει διέξοδο στην ανάπτυξη της πόλεως, με εξαίρεση το Νέο Φρούριο και την νησίδα που διατήρησε τα κάστρα και τον παλιό της χαρακτήρα. Χωρίς αναζήτηση άλλων πολεοδομικών λύσεων, ένα σπουδαίο ιστορικό μνημείο ισοπεδώθηκε. Μαζί του χάθηκαν και οι μεγαλοπρεπείς πύλες της Κέρκυρας, όπως η Βασιλική Πύλη, ένα σπουδαίο μνημείο αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής και μάλιστα παρά τις ζητηρές αντιδράσεις πολλών Κερκυραίων.

Στο Ναύπλιο η διάκριση μεταξύ της πρώτης (1389–1540) και της δεύτερης Βενετοκρατίας (1685–1715) είναι αμέσως αισθητή από την μορφή των οχυρώσεων. Κατά την πρώτη, οι Βενετοί το 1470 προσέθεσαν επί της Ακροναυπλίας ένα ακόμα οχυρώνα, των Τόρων, με ένα πελώριο κυκλικό πύργο, που σώζεται άριστα, και τείχισαν την πόλη επαυξάνοντας με επιχώσεις την έκτασή της. Τα τείχη της πλευράς τόσο προς την θάλασσα όσο και προς την ξηρά (δηλαδή τα ανατολικά) ήταν του παλαιού τύπου. Μια νησίδα με το φρούριό της, γνωστή με το τούρκικο όνομά της Μπούρτζι, προστάτευε το λιμάνι. Στην δεύτερη όμως Βενετοκρατία, όταν το Ναύπλιο ορίστηκε πρωτεύουσα του «Βασιλείου του Μορέως» η οχύρωση υπήρξε εξαιρετική (Εικ. 8).

9

9. Ναύπλιο. Άποψη από τα ανατολικά. Λεπτομέρεια του πίνακος «Η άφιξη του Όθωνος στην Ελλάδα» του Peter von Heis (Μόναχο, Bayerische Staatsgemaldesammlungen).

Προς τα ανατολικά, όπου η κυρία είσοδος από την ξηρά, η παλιά τάφρος επιχώθηκε και δημιουργήθηκε προς τα έξω νέα, ενώ ένα καινούργιο τείχος ανατολικά και βορειοανατολικά, προστατευόμενο από τα πλάγια με προεξέχοντες προμαχώνες απέκλειε άμεση επίθεση. Τόσο το τείχος όσο και ο σωζόμενος προμαχώνας Grimani μας εντυπωσιάζουν με την δομή τους από ογκώδεις αδρά πελεκημένους λίθους. Το παραθαλάσσιο τείχος παρέμεινε απλό, και προστατευόταν από τον ημιπρομαχώνα Dolfin στην βορειοανατολική γωνία που ήλεγχε και το ανατολικό τείχος. Ένα οχύρωμα με μεγάλη δεξαμενή νερού δημιουργήθηκε στο δυτικό άκρον του παραθαλάσσιου τείχους και ένας μικρός τετράγωνος πύργος προστάτευσε την πύλη του. Σε σχέδια που σώθηκαν φαίνεται ότι οι Βενετοί προγραμματίζουν ένα ακόμα αυτοδύναμο επιθετικό προμαχώνα προς τα έξω, μπροστά από το ανατολικό τείχος (Εικ. 9).

Κατά τα τρία τελευταία χρόνια της εξουσίας τους στο Ναύπλιο οι Βενετοί οχύρωσαν και τον απότομο όγκο του Παλαμηδίου, που αποτελούσε απειλή προς την πόλη, με χωριστά επί μέρους οχυρώματα δημιουργώντας ένα σύνολο σχεδόν απόρθητο. Παράλληλα οι πύλες της ξηράς, του Sagredo και η μεσαία στην Ακροναυπλία απέκτησαν μνημειακό ύφος, με ιστορικές επιγραφές, λέοντες του Αγίου Μάρκου και αρχιτεκτονικές μορφές του Μπαρόκ, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής.

Η προδοσία και ο πανικός εκμηδένισαν τις προσπάθειες των Βενετών όταν το 1715 τα τουρκικά στρατεύματα κατέκλυσαν την Πελοπόννησο και με ελάχιστη

προσπάθεια κατέλαβαν το Ναύπλιο. Έως την Επανάσταση τα κάστρα του Ναυπλίου παραμελήθηκαν και έμειναν σε καλή κατάσταση, αργότερα προς χάρη της αναπτύξεως της πόλεως κατεδαφίσθηκε ένα τμήμα τους, δηλαδή το ανατολικό (1894–1895) και ολόκληρο το θαλάσσιο τείχος της (1866–1868). Κατά την Σέμνη Καρούζου «Η καταστροφή έγινε όταν μερικοί άγευστοι από το μεγαλείο της ιστορίας και της τέχνης, χωρίς να προηγηθεί καμία σκέψη, ποιά μέρη από τα οχυρώματα ήταν ανάγκη να κατεδαφισθούν και ποιά ήταν δυνατόν και έπρεπε να κρατηθούν. Θα αποτελούσαν, μαζί με το κάστρο του Ηρακλείου της Κρήτης και με τα καταπληκτικά εκείνα της Αμμοχώστου, τα πιο συναρπαστικά οχυρωματικά έργα που άφηνε στη Μεσόγειο, η δημιουργική, η φλεγόμενη εποχή του Μπαρόκ». Τελικώς, ήταν η μορφή του εδάφους με την υπερύψωση της Ακροναυπλίας και του Παλαμηδίου που διέσωσε τουλάχιστον τα εκεί οχυρώματα.

Σήμερα, αυτά που έμειναν συντηρούνται. Και είναι χαρακτηριστικό της νέας νοοτροπίας των κατοίκων του Ναυπλίου, ότι η Πύλη της ξηράς αναστηλώθηκε στην θέση της, με τα αρχικά της μέλη, τα οποία τυχαίως είχαν διασωθεί.

Η οικοδομική δραστηριότητα των Βενετών για την οχύρωση των κτήσεών τους, ιδίως κατά το διάστημα 1685–1715, είναι πράγματι εκπληκτική. Θα δούμε λίγα παραδείγματα ακόμα, πολύ συνοπτικά, δεδομένου ότι εκφεύγουν του θέματος της διαχείρισεως οχυρωμάτων εντός πόλεων. Πρόκειται για περιπτώσεις που αυτά έχουν εγκαταλειφθεί και θεωρούνται απλοί αρχαιολογικοί χώροι.

Στην Μεθώνη τα τείχη της ξηράς ξανακτίσθηκαν κατά την δεύτερη Βενετοκρατία, ενώ μια ευρύτατη τάφρος και δύο ισχυροί προμαχώνες, στο βόρειο και το ανατολικό τους άκρον, τα έκαναν απρόσιτα στους επιτιθέμενους. Στην είσοδο διαμορφώθηκε μια μνημειακή πύλη. Ενισχύσεις των παλιών φρουριών πραγματοποιήθηκαν στην Κορώνη, την Πάτρα, την Αρκαδία (την σημερινή Κυπαρισσία), την Καλαμάτα και το Παλαιό Ναυαρίνο. Στην Χίο, στο βόρειο άκρο του Κάστρου προσετέθη μέγας κυκλικός πύργος, αναμορφώθηκε η είσοδος και έγιναν σχέδια (που έμειναν ανεκτέλεστα) για περιμετρικούς εξωτερικούς προμαχώνες. Δυστυχώς στην Χίο τα οχυρωμένα μεσαιωνικά χωριά, εξαιρετικού ενδιαφέροντος από πλευράς ιστορικής και αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, συνεχώς φθείρονται και υποβαθμίζονται από την συνεχή χρήση των κατοίκων τους.

Επενερχόμενος στα εισαγωγικά, τονίζω ότι τα μνημεία και ειδικώς τα οχυρώματα δεν είναι απλώς διατηρητέα πολιτιστικά αγαθά, αλλά πολύτιμα πολεοδομικά στοιχεία σε μια σύγχρονη αντίληψη για τις πόλεις. Στην Ελλάδα δυστυχώς χάθηκαν πολλά και σπουδαία μνημεία αυτού του τύπου λόγω της απαιδευσίας των τοπικών παραγόντων και των εύκολων λύσεων που προτιμούσε πάντοτε η διοίκηση. Το καθήκον των ιστορικών και των αρχαιολόγων είναι να προωθήσουν την επιστημονική έρευνα και την γνώση των ιδίων των πραγμάτων έτσι ώστε να κατευθύνουν την κοινή γνώμη, τους πολεοδόμους και τους χωροτάκτες σε σύγχρονες λύσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, Α. *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κερκύρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*. Αθήνα, 1976.
- Andrews, K. *Castles of the Morea*. Princeton, Νέα Υερσέη, 1953.
- Βρανούσης, Α. «Περί του κάστρου των Ιωαννίνων». *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, τόμ. Δ' (1967–68): 439–515. Αθήνα.
- Foss, C., και D. Winfield. *Byzantine Fortifications*. Pretoria, 1986.
- Gerola, G. *I Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, τόμ. I–IV. Venezia, 1905, 1906, 1917, 1932–40.
- . «Le fortificazioni di Napoli di Romania». *Annuario della Scuola Archeologica di Atene*, τόμ. XIII–XIV (1930–31): 347–410.
- Kalligas, H. *Monemvasia. A Byzantine City-State*. London, 2010.
- Καρούζου, Σ. *Το Ναύπλιο*. Αθήνα, 1979.
- Μπούρας, Χ. «Η Μεθώνη κατά την δεύτερη Ενετοκρατία». *Η εκστρατεία του Morosini και το "Regno di Morea"* (1998): 155–63. Αθήνα.
- Παντελίδου-Αλεξιάδου, Α., και Στ. Μαμαλούκος. «Το φρούριο της γέφυρας του Ευρίπου». *Βενετία Εύβοια, από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε* (2006): 293–318. Αθήνα.
- Παπαδοπούλου, Β. *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*. Αθήνα, 2002.
- Tafrafi, O. *Topographie de Thessalonique*. Paris, 1913.
- Tiberi, Cl. κ. ά. «Kastro di Chios, Le fortificazzioni verso terra». Στα *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Χίου «Χίος – Γένοβα»* (1988): 73–92. Χίος.
- Travlos, J. «The Post Herulian Wall». Στο Al. Frantz (επιμ.), *The Athenian Agora XXIV* (1988): 125–41. Princeton, NJ.
- Winter, E. E. *Greek fortifications*. London, 1971.

— Διατηρήθηκε η ορθογραφία του συγγραφέα.